

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Onkuisheid als dochter van Lucifer

Bange, Petty

Citation

Bange, P. (2010). Onkuisheid als dochter van Lucifer. *Leidschrift : Priesters, Prostituees En Procreatie. Seksuele Normen En Praktijken In De Middeleeuwen En Vroegmoderne Tijd*, 25(December), 99-114. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73146>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73146>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Leidschrift

Historisch Tijdschrift

Artikel/Article: *Onkuisheid als dochter van Lucifer*

Auteur/Author: *Petty Bange*

Verschenen in/Appeared in: *Leidschrift*, 25.3 (Leiden 2010) 99-114

© 2010 Stichting Leidschrift, Leiden, The Netherlands

ISSN 0923-9487

E-ISSN 2210-5639

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher.

Leidschrift is een zelfstandig wetenschappelijk historisch tijdschrift, verbonden aan het Instituut voor geschiedenis van de Universiteit Leiden. *Leidschrift* verschijnt drie maal per jaar in de vorm van een themanummer en biedt hiermee al vijftientwintig jaar een podium voor levendige historiografische discussie.

Artikelen ouder dan 2 jaar zijn te downloaden van www.leidschrift.nl. Losse nummers kunnen per e-mail besteld worden. Het is ook mogelijk een jaarabonnement op *Leidschrift* te nemen. Zie www.leidschrift.nl voor meer informatie.

Leidschrift is an independent academic journal dealing with current historical debates and is linked to the Institute for History of Leiden University. *Leidschrift* appears tri-annually and each edition deals with a specific theme.

Articles older than two years can be downloaded from www.leidschrift.nl. Copies can be order by e-mail. It is also possible to order an yearly subscription. For more information visit www.leidschrift.nl.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts*.

Secretariaat/ Secretariat:

Doelensteeg 16

2311 VL Leiden

The Netherlands

071-5277205

redactie@leidschrift.nl

www.leidschrift.nl

Comité van aanbeveling/ Board of recommendation:

Dr. J. Augusteijn

Prof. dr. W.P. Blockmans

Prof. dr. H.W. van den Doel

Prof. dr. L. de Ligt

Prof. dr. L.A.C.J. Lucassen

Prof. dr. H. te Velde

Onkuisheid als dochter van Lucifer

Petty Bange

Onkuisheid of *luxuria* is één van de zeven hoofdzonden, die in bronnen van meer dan 1600 jaar geleden voor het eerst vermeld worden. Gedurende de gehele periode die wij de middeleeuwen noemen, bleef het thema van de hoofdzonden populair. Er is wel een zekere ontwikkeling zichtbaar: van een betrekkelijk theoretisch kader in de vroege en volle middeleeuwen werd het schema van deze zeven zonden in de late middeleeuwen vooral een manier om de lezers te leren welke zonden zij allemaal konden begaan. Vooral in teksten in de verschillende volkstalen is dat het geval. Zij besteden uitvoerig aandacht aan dit zevental: hoogmoed, gierigheid, onkuisheid, toorn, gulzigheid, jaloezie en traagheid. In het onderstaande zullen drie laatmiddeleeuwse Middelnederlandse teksten – twee zogenaamde leerdichten en één prozatraktaat – als voorbeeld dienen om te laten zien hoe de zeven hoofdzonden, en onkuisheid in het bijzonder, gepresenteerd worden.¹ Voordat de aandacht echter specifiek op *luxuria* of onkuisheid in de late middeleeuwen zal worden gericht, eerst een korte kennismaking met deze zeven hoofdzonden.

Dochters van Lucifer

De zeven hoofdzonden zijn – voor zover we weten – voor het eerst als zodanig geformuleerd in het Egyptische monastieke milieu aan het eind van de vierde eeuw.² Het was abt Evagrius Ponticus (346-399), één van de zogenaamde woestijnvaders, die in 383 in zijn traktaat *Practicos peri toon logismoon* deze *vitia capitalia* de basis maakte van de morele leer die hij schreef voor zijn monniken.³ Hij is waarschijnlijk zelf te rade gegaan bij al bestaande teksten dienaangaande, maar daarover is niets bekend. Zodoende blijft

¹ In mijn boek *Moraliteyt saelt wesen. Het laatmiddeleeuwse moralistische discours in de Nederlanden* (Hilversum 2007) heb ik een groot aantal van deze Middelnederlandse teksten onderzocht, die alle behoren tot het zogenaamde moralistische discours. Eén van de belangrijkste thema's in deze teksten is het schema van de zeven hoofdzonden.

² P. Bange, *Moraliteyt saelt wesen*, 70.

³ J.P. Migne, *Patrologiae graecae cursus completus* (PG), 40, kol. 1272a-1276b. Zie ook de *Dictionnaire de Spiritualité* IV (Parijs 1961) s.v. 'Evagre le Pontique' kol. 1731-1744.

Evagrius de vroegst bekende bron. Voor hem zijn er in feite acht hoofdzonden of, zoals hij het noemt, 'kwade geesten', namelijk gulzigheid, onkuisheid, gierigheid, toorn, droefheid, traagheid, ijdele glorie en hoogmoed.⁴ De hoogmoed is de voornaamste van deze, maar Evagrius noemt haar met opzet als laatste. Wanneer een monnik namelijk alle andere zonden heeft kunnen overwinnen loopt hij het risico hoogmoedig te worden omdat hij zo standvastig weerstand heeft kunnen bieden aan de verleidingen. Evagrius bedoelt hier met name mentale zonden, niet zozeer daadwerkelijke misdrijven. Via Evagrius' leerling Johannes Cassianus (ca. 360-430/35), die twee kloosters bij Marseille stichtte, werden de hoofdzonden in het Westen bekend.

Van groot belang in dezen is het werk van paus Gregorius I de Grote (ca. 540-604) geweest. Zijn omvangrijkste boek is een uitvoerig moralistisch commentaar op het bijbelboek Job, *Moralia in Job*. In dit werk verwijst hij naar de zeven hoofdzonden, die hij vitia capitalia noemt.⁵ Het is juist deze passage die in de middeleeuwen grote invloed heeft gehad. Gregorius leunt op zijn voorgangers Evagrius en Cassianus, maar hij heeft ook een aantal wijzigingen aangebracht. Eén van de voornaamste daarvan is, dat Gregorius niet meer uitsluitend het monastieke milieu op het oog heeft, maar zich ook tot leken richt.⁶ Juist dat maakte zijn behandeling van de hoofdzonden populair bij latere schrijvers, die aanvankelijk nog hoofdzakelijk zelf uit kloosters afkomstig waren, maar die in de loop van de middeleeuwen steeds vaker universitair geschoold waren. In de veertiende en vijftiende eeuw werd bovendien het percentage lekenauteurs steeds groter.

⁴ Ijdele glorie en hoogmoed zullen al betrekkelijk snel bij latere auteurs samenvallen, zodat er vanaf dan zeven hoofdzonden zijn.

⁵ J.P. Migne *Patrologiae latinae cursus completus* (PL) 76, kol. 620; *Corpus Christianorum Scriptorum Latinorum* (CCSL) 143B (Turnhout 1985) 1610-11: 'Exercitus diaboli dux superbia, cujus suboles septem principalia vitia ...' 621: 'Radix quippe cuncti mali superbia est [*Eccl.* 10 :13], ... septem ... principalia vitia ... inanis gloria, invidia, ira, tristitia, avaritia, ventris ingluvies, luxuria ... Singula vitia capitalia suum habent exercitum (De aanvoerder van het duivelse leger is de hoogmoed, waarvan de afstammelingen de zeven hoofdzonden zijn... De wortel van alle kwaad is de hoogmoed... zeven... hoofdzonden... ijdele roem, jaloezie, toorn, droefheid, gierigheid, gulzigheid, onkuisheid ... Alle hoofdzonden hebben hun eigen leger)'. Vervolgens worden al deze dochterzonden opgesomd.

⁶ M.W. Bloomfield, *The Seven Deadly Sins. An Introduction to the History of a Religious Concept, with Special Reference to Medieval English Literature* (East Lansing 1967) 72.

Voor Gregorius is hoogmoed nog steeds de eerste en grootste zonde, maar hij zet haar niet meer aan het eind van de serie, zoals zijn inspirators deden. Voor hem komen alle andere zonden juist uit de hoogmoed voort. Zij is de ‘aanvoerster van het duivelse leger’ en de wortel van alle kwaad. Dat komt omdat hoogmoed de allereerste zonde in de wereld was. Door haar kwam Lucifer ten val en door haar werden ook Adam en Eva verleid om van de verboden vrucht te eten. Zij geloofden de duivel toen die hen wijsmaakte dat ze daardoor net als God zouden worden. Na de hoogmoed onderscheidt Gregorius roem, jaloezie, toorn, droefheid, gierigheid, gulzigheid en onkuisheid. Er zijn bij hem dus ook acht zonden, maar in de loop van de tijd komen ijdele roem en hoogmoed samen te vallen. Droefheid (*tristitia*) zal in de eeuwen na Gregorius veranderen in traagheid (*acedia*). Gregorius voegt jaloezie (*invidia*) toe. Deze paus geeft alle zonden ook ‘dochters’; velen zullen hem daarin navolgen. Deze dochterzonden zijn bij hem hoofdzakelijk zonden in de geest, niet zozeer concrete vergrijpen.

Dat de zeven hoofdzonden vrouwelijk worden genoemd en dat zij ook dochters hebben, volgt uit het feit dat alle woorden voor deze verschillende zonden vrouwelijk zijn: *superbia*, *avaritia*, *luxuria*, *ira*, *gula*, *invidia*, *acedia*. Voor we achter dit taalkundige gegeven een misogyne agenda vermoeden (hoewel het vrouwenhaters goed uitkwam): ook de zeven voornaamste deugden zijn van het vrouwelijk geslacht. Zowel de (woorden voor) drie theologische deugden geloof, hoop en liefde [*fides*, *spes* en *caritas*] als de vier kardinale deugden gematigdheid, rechtvaardigheid, verstand en geestkracht [*temperantia*, *justitia*, *prudentia*, *fortitudo*] zijn feminien.

Na Gregorius wordt er door vele middeleeuwse schrijvers aandacht besteed aan deze ‘dochters van Lucifer’. Zij allen zijn ervan overtuigd dat deze hoofdzonden het voornaamste kader zijn, waarbinnen alle mogelijke ondeugden kunnen geschieden. En ook zij zien de hoogmoed als eerste en voornaamste zonde. Na de hoogmoed hanteren zij geen vaste volgorde meer. Alle andere zonden worden als even zwaarwegend gezien en het is niet zo dat de ene zonde noodzakelijk uit de andere voortkomt.⁷ Of een zonde zwaar of minder zwaar is, hangt in belangrijke mate af van de

⁷ Daarop is één uitzondering: vele schrijvers plaatsen de gierigheid op de tweede plaats. Dat is met name in de late middeleeuwen opvallend. Er wordt dan, zoals gezegd, meer voor en door leken geschreven en de toenemende welvaart brengt toenemende hebzucht met zich mee.

persoon, de omstandigheden en de intentie.⁸ Overigens zijn er wel connecties tussen de verschillende zonden. Dronkenschap bijvoorbeeld, een ‘dochter’ van de gulzigheid, kan leiden tot toorn, traagheid of onkuisheid.

In navolging van Evagrius (en Gregorius) worden de zeven hoofdzonden in principe gezien als disposities van de geest. Dat betekent dat een toornig mens die zijn gevoelens niet omzet in daden niet noodzakelijk een doodzonde hoeft te begaan.⁹ Leidt zijn geestesgesteldheid echter tot moord, dan is het een ander verhaal. Hetzelfde geldt voor de andere hoofdzonden.

Onkuisheid of luxuria

Tegenover alles wat met seksualiteit te maken heeft hebben middeleeuwse auteurs doorgaans een ambivalente houding.¹⁰ Dat komt omdat aanvankelijk de meeste schrijvers geestelijken zijn die nu eenmaal geen lichamelijke relatie mogen hebben: niet met vrouwen en zeker niet met mannen. Maar ook de lekenauteurs die zich vanaf de volle en late middeleeuwen over deze problematiek uitlaten zijn vaak wat huiverig ten aanzien van de geslachtsdaad. Werd de hoogmoed gezien als veroorzaker van de zondeval, de menselijke seksualiteit beschouwde men dikwijls als het eerste gevolg ervan. Ook hierover schreef paus Gregorius al: door de zondeval is de mens sterfelijk geworden, maar omdat God in Zijn barmhartigheid de mensheid niet wilde laten uitsterven, schonk Hij de mensen het vermogen om zich

⁸ Te denken valt in dezen aan het klassieke zevental: ‘quis, quid, ubi, cur, quomodo, quando, quibus auxiliis’, of wel: wie heeft het gedaan, wat heeft hij gedaan, waar, waarom, hoe, wanneer en met behulp van wie?

⁹ Een doodzonde is een zonde die wanneer hij niet wordt gevolgd door oprecht berouw en biecht, onverbiddeijk tot de dood van de ziel leidt. Zie ook de *Dictionnaire de Spiritualité* XII, 1 (Parijs 1984) s.v. ‘Péchés capitaux’, 853; ‘Les péchés capitaux ne sont pas des péchés au sens où ce terme implique une action consciente et volontaire; il s’agit plutôt de ‘tendances’ fondamentales qui portent au mal’. Overigens is de terminologie niet altijd eenduidig. Zowel middeleeuwse als moderne auteurs gebruiken de termen hoofd-ondeugden/zonden (*vitia capitalia*) en doodzonden (*peccata mortalia*) door elkaar. Bloomfield bijvoorbeeld spreekt in zijn standaardwerk *The Seven Deadly Sins*, van *deadly sins*, *capital sins* en *cardinal sins*.

¹⁰ Zie ook P. Bange, ‘Voorstellingen over seksualiteit in de late middeleeuwen’ in: G. Hekma en H. Roodenburg ed., *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850* (Nijmegen 1988) 42-60.

voort te planten.¹¹ Geslachtsgemeenschap is dan ook alleen (bijna) zonder zonde als deze geschiedt met het oog op het verwekken van kinderen, en dus binnen het wettelijke kader van een huwelijk. Maar ook de gemeenschap van echtelieden is niet altijd zonder gevaar. Zo mag een man zijn vrouw in bed niet te zeer liefhebben, dan zou hij haar als een hoer(!) behandelen, aldus bijvoorbeeld Thomas van Aquino (1125-1274) in het supplement van zijn *Summa Theologiae*.¹² Mannen gingen immers naar de hoeren om hun seksuele lusten te bevredigen, zonder dat daar kinderen van mochten komen, wat dus een doodzonde was. Binnen de echt was alleen de zogenaamde missionarishouding toegestaan, omdat deze – naar men dacht – conceptie het best mogelijk maakte.¹³ We kunnen hieruit de algemene conclusie trekken dat seksualiteit als zodanig niet als zondig werd beschouwd, maar het genot dat erbij komt wel.

Probleem is echter, dat seksuele driften zich moeilijk laten beheersen. Ook dat heeft te maken met de zondeval. Doordat Adam en Eva Gods gebod niet gehoorzaamden, werden de menselijke geslachtsdelen ongehoorzaam aan de wil, zoals Augustinus (354-430) dat voor het eerst formuleerde.¹⁴ De zondeval krijgt bij hem dus een seksuele connotatie. Volgens de kerkvader zijn er vier redenen waarom man en vrouw zich kunnen verenigen. Ten eerste is dat de bovengenoemde kinderwens; dan is er niet of nauwelijks sprake van zonde. Ten tweede is er het zogenaamde wederzijds verschuldigde, zoals Paulus dat formuleerde in zijn eerste brief aan de Korinthiërs: 'En een man moet zijn vrouw geven wat haar toekomt, evenals een vrouw haar man'.¹⁵ Ten derde mag een man of vrouw de partner ter wille zijn om te voorkomen dat deze anders overspel zou plegen. Ten vierde is er de 'gewone lust'. Deze laatste is uitermate zondig, omdat het verwekken van kinderen geen primair doel is. Ook binnen een

¹¹ In de brief die hij schreef aan de monnik Augustinus (niet te verwarren met de kerkvader) die door hem naar Engeland was gestuurd. Hij antwoordde hierin op vragen van zijn missionaris. Bede neemt deze brief op in zijn kroniek; vgl. B. Colgrave en R. Mynors ed., *Bede's Ecclesiastical History of the English People* (Oxford 1969) 88-91.

¹² Vgl. J. Brundage, *Law, Sex and Society in Medieval Europe* (Chicago en Londen 1987) 448.

¹³ Ibidem, 452.

¹⁴ Vgl. M. Müller, *Die Lehre des Hl. Augustinus von der Paradiesesebe und ihre Auswirkung in der Sexualethik des 12. und 13. Jahrhunderts bis Thomas von Aquin. Eine moraltheologische Untersuchung* (Regensburg 1954).

¹⁵ 1 Kor. 7:3.

huwelijksrelatie – het enige wettige kader – is een en ander volgens Augustinus dus niet zonder zonde.¹⁶ Buitenechtelijke gemeenschap is *eo ipso* een doodzonde.

Die problematische houding ten aanzien van de menselijke lichamelijkeheid is niet specifiek christelijk. In de laatklassieke wereld waarin het christendom ontstond was er evenmin sprake van een eenduidige visie op lichamelijkeheid en meer specifiek seksualiteit. Uiteraard moest men accepteren dat voortplanting nu eenmaal noodzakelijk was, maar anderzijds werden ascese en onthouding meer gewaardeerd. De maagdelijke status was te verkiezen boven de gehuwde. In de middeleeuwen was dat niet anders, met dit verschil dat schrijvers de Bijbel en de werken van kerkvaders als bron gebruikten voor deze opvattingen. Het grote voorbeeld was uiteraard de maagdelijkheid van Maria. Omdat echter niet iedereen in staat was om ascetisch te leven, en de mensheid nu eenmaal moest blijven bestaan, moesten er ook gehuwden zijn, al was de huwelijks staat niet de meest ideale. 'So is echtschap goet mer sy is niet te raden aen te gaen' staat er in een vijftiende-eeuwse tekst over het huwelijk; die zin geeft lapidair aan hoe men erover dacht.¹⁷

Wanneer geslachtsgemeenschap uitsluitend binnen het huwelijkskader zou worden beleefd, zou er dus nauwelijks enig probleem zijn. Het is juist de buitenechtelijke seksualiteit die verfoeilijk is en die doorgaans met felle bewoordingen aan de kaak wordt gesteld.

Luxuria in de late middeleeuwen

In laatmiddeleeuwse moralistisch-didactische traktaten is het schema van de zeven vitia capitalia uiterst populair. Het is, zoals boven al aangegeven, goed bruikbaar om alle mogelijke zonden onder de aandacht te brengen.¹⁸ Omdat

¹⁶ Augustinus, *De bono coniugali*, hoofdstuk 5 (PL 40, 376-77).

¹⁷ P. Bange, 'So is echtschap goet mer sy is niet te raden aen te gaen; kanttekeningen bij een vijftiende-eeuws collatieboek' in: Ch. de Backer, A.J. Geurts en A.G. Weiler ed., *Codex in context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven, aangeboden aan prof. dr. A. Gryjs* (Nijmegen 1985) 37-53.

¹⁸ Niet alleen de hoofdzonden worden hiervoor overigens gebruikt, ook de zonden tegen de tien geboden worden dikwijls genoemd. Deze passen alle binnen het kader van de zeven hoofdzonden. Zo zal het duidelijk zijn dat het verbod op doden onder toorn valt en het verbod op echtbreuk onder onkuisheid.

de schrijvers hun lezers – doorgaans leken – letterlijk *mores* willen leren, houden zij geen theoretisch betoog maar stellen zij daadwerkelijke zonden aan de kaak. Juist daardoor gunnen zij ons een kijkje in het alledaagse leven van de late middeleeuwen, al zullen ze, met hun doel voor ogen, sommige zonden wel wat aangedikt hebben.

Omdat het niet doenlijk is alle moralisten de revue te laten passeren zullen hieronder drie schrijvers worden genoemd die het moralistische discours in dezen kunnen vertegenwoordigen. De eerste hier te bespreken auteur die de hoofdzonden uitvoerig aan de orde stelt, is Jan de Weert, een chirurgijn uit Ieper, die in de tweede helft van de veertiende eeuw schreef.¹⁹ In zijn leerdicht *Spiegel van Sonden* bespreekt hij allereerst het zevental met zijn verschillende dochterzonden, dan de tien geboden en tenslotte – feitelijk daaruit voortvloeiend – berouw en biecht.²⁰

Onkuisheid komt bij hem op de vijfde plaats. Hij heeft het aan het begin van zijn bespreking nog in het algemeen over de begeerte. De dochters die vervolgens worden genoemd, zijn daadwerkelijke overtredingen en niet alleen maar mentale gesteldheden, al is hij van mening dat zij zowel ziel als lichaam schade toebrengen:

Luxurie is eene vule sonde...
Si ontsuvert die edele ziele
Niet die ziele oec allene
Mer den lichame alghemene.²¹

Over deze ziele schade heeft hij het verder niet met zoveel woorden, maar het is voor hem duidelijk dat de genoemde kwalijke daden de dood van de ziel ten gevolge kunnen hebben. Onkuisheid manifesteert zich in begeerte die mensen verzwakt in hun ledematen. Daar komt ellende uit voort: jonge maagden willen een minnaar hebben en kleden zich daarom mooi aan. Jonge mannen doen hetzelfde en proberen de meisjes heimelijk aan te spreken, in de kerk of op straat. Dat vindt Jan schandalig, vooral als het 's nachts gebeurt. Kennelijk doelt hij hier op geheime ontmoetingen in het

¹⁹ J.H.J. Jacobs ed., *Jan de Weert's Nieuwe Doctrinael of Spiegel van Sonden* (Den Haag 1915).

²⁰ Hij zegt dat hij een Latijns voorbeeld heeft gehad, maar dat is helaas niet meer te achterhalen; Bange, *Moraliteyt*, 81-82.

²¹ Onkuisheid is een vuile zonde... / ze verontreinigt de edele ziel / niet de ziel alleen / maar het lichaam in het algemeen; Jacobs, 232.

duister. Na deze korte inleiding gaat hij specifiek in op de verschillende soorten onkuisheid die er zijn.

Luxuria heeft zes dochters, die alle daadwerkelijke zonden aanduiden. Jan de Weert gaat alleen in op seksualiteit buiten het huwelijk die, zoals gezegd, per definitie zondig is.²² Als eerste noemt hij *fornicatio*, ‘gewone onkuisheid’. Zij wordt begaan door ongetrouwde mannen en vrouwen. Enerzijds zou dit niet zo’n vreselijke zonde hoeven te zijn omdat man en vrouw zich in een gelijke positie bevinden, anderzijds is alle gemeenschap buiten de echt zeer verwerpelijk. *Adulterium* is de tweede dochterzonde: als iemand gemeenschap heeft met de – getrouwde – vrouw of man van een ander.²³ Als beide partners gehuwd zijn is het uiteraard nog erger. Dit is een ernstiger vergrijp dan gewone ontucht, omdat er ook nog eens bedrog bij komt. Bovendien is hier geen sprake van overmacht, maar van instemming van beiden; deze vrijwillige instemming maakt het vergrijp eens zo zwaar.²⁴

Ten derde is er *incestus* of incest, gemeenschap met een verwant(e): die is zelfs bij wet verboden. Alleen in geval van grote noodzaak kan de kerk dispensatie verlenen.²⁵ De vierde dochter is volgens Jan het *peccatum contra naturam*, de zonde waarom God Sodom, Adama, Gomorra en Vala verwoestte.²⁶ Het betreft hier de onnatuurlijke gemeenschap van mannen met mannen, vrouwen met vrouwen, zelfbevrediging en bestialiteit. Deze zonde is zo afschuwelijk dat zij één van de drie is die God vrijwel nooit vergeeft.²⁷ Deze zonde wordt ook wel ‘stomme zonde’ genoemd: zij is namelijk zo onuitsprekelijk slecht, dat er maar beter niet teveel over gezegd kan worden.²⁸

Als vijfde wordt *stuprum* genoemd, waarmee Jan het verkrachten van maagden bedoelt. Ook dit is vanzelfsprekend een zeer ernstig vergrijp. De daders beseffen niet dat ze voor een kort genoegen eeuwig in de hel zullen

²² Bange, *Moraliteyt*, 91-94.

²³ Jan de Weert noemt dit *hoerdom*, het Middelnederlandse begrip voor overspel.

²⁴ Instemming of *consensus* is namelijk de derde en laatste ‘fase’; deze wordt voorafgegaan door *suggestio* (suggestie) en *delectatio* (genoegen); zie bv. Bange, *Moraliteyt*, 203.

²⁵ Die noodzaak bestond vooral in hogere kringen, wanneer een huwelijk om dynastieke redenen moest worden gesloten.

²⁶ Vgl. *Gen.* 14:2.

²⁷ De andere twee zijn wanhoop en ongeloof of ketterij.

²⁸ Vgl. *Eph.* 5:3: ‘Ontucht en onzedelijkheid, in welke vorm dan ook, of hebzucht mag onder u zelfs niet ter sprake komen’.

moeten branden; om van de trauma's van het slachtoffer nog maar te zwijgen. Daarom zegt de auteur ook hier maar niet teveel over. Tenslotte is er *raptum*; het is een zonde die vooral uit die andere hoofdzonde, gierigheid, voortkomt. Er wordt namelijk specifiek de schaking van rijke vrouwen mee bedoeld. Ook vrouwen die hun lichaam verkopen om er beter van te worden – althans dat denken ze – maken zich hier schuldig aan. Andersom zijn er ook rijke, oudere vrouwen die welbewust een jonge man nemen. Dan is er eveneens zonde in het spel, omdat de gemeenschap in een dergelijk huwelijk niet (meer) op voortplanting is gericht. En het zal duidelijk zijn dat de jongelieden in kwestie meer het geld liefhebben dan hun echtgenote. Dit leidt dan weer tot overspel omdat zij hun(seksuele) heil elders zoeken. Het lijkt erop alsof Jan de Weert deze dochterzonden opsomt van kwaad tot erger: fornicatio is minder erg dan adulterium en dit is weer minder erg dan incest. Hiertegen spreekt weer dat hij de ergste, de stomme zonde, niet als laatste noemt.²⁹

De manier waarop hier over onkuisheid wordt gesproken mag representatief genoemd worden voor de behandeling van deze hoofdzonde in het moralistische discours: algemene teneur is dat buitenechtelijke seksualiteit zondig is. Over het huwelijk zelf wordt niet gesproken maar dat is logisch: binnen dat kader is gemeenschap doorgaans geen (hoofd)zonde. Wat wel zondig is, zijn bijvoorbeeld verkeerde 'standjes': deze waren immers alleen maar bedoeld om extra lust op te wekken.

Jan de Weert spreekt als chirurgijn duidelijk vanuit en over praktijksituaties. Dit blijkt uit de manier waarop hij spreekt over de schade die onkuisheid de gezondheid toebrengt. Aderen en beenderen worden er volgens hem droog van, wasdom wordt geremd en het leven wordt verkort.³⁰ De overtredingen die hij opsomt zijn niet aan zijn eigen fantasie ontsproten, zoals we uit andersoortige bronnen – met name wetsteksten – weten.³¹ Voor de wereldlijke rechtbanken zijn seksuele vergripen trouwens vooral een gevaar voor de sociale en maatschappelijke cohesie.

Een tweede voorbeeld van een tekst waarin onkuisheid uitvoerig aan de orde komt is de *Spiegel der Sonden*, een veertiende-eeuwse Middelnederlandse vertaling van het *Speculum de vitiis* van de dominicaan

²⁹ Zoals boven in de paragraaf 'Dochters van Lucifer' is gezegd zullen voor de auteur ook de persoon, de omstandigheden en de intentie hebben meegeteld.

³⁰ Jacobs, *Jan de Weert's Nieuwe Doctrinael*, 232-233.

³¹ Vgl. Brundage, *Law, Sex and Society* (noot 13) *passim*.

Guillaume Pérault (Wilhelmus Peraldus) (ca. 1200-1271).³² Hierin wordt onkuisheid als tweede hoofdzonde besproken, na de gulzigheid waaruit zij volgens hem voortkomt. In 34 kortere en langere hoofdstukken, verdeeld over bijna 1800 verzen, vertelt de schrijver/vertaler wat luxuria is, waarom men haar moet mijden, welke zes dochters zij heeft – dezelfde als die van Jan de Weert – , waardoor gelegenheid wordt gegeven, welke remedies er gevonden kunnen worden, waarom God onkuisheid verbood en tenslotte waarom sommige lieden beweren dat ze niet in onthouding kunnen leven. Met name dit laatste is een punt van zorg: er is geen verontschuldiging mogelijk voor zonden, en niemand zondigt tegen zijn wil.³³ Het is een duidelijk gestructureerd betoog, waarbij telkens de argumenten puntsgewijs worden opgesomd. Dit leerdicht is uitvoeriger dan dat van Jan de Weert, de toon is wat strenger en er worden veel bronnen aangehaald.³⁴

Het grootste gevaar dat in onkuisheid schuilt – daarom is het ook een doodzonde als het niet bij gedachten alleen blijft – is de dood van de ziel. Dit komt nadrukkelijker naar voren dan bij Jan de Weert. Wat minder belangrijk maar wellicht meer aansprekend, is het verlies van de goede naam en de schande die een en ander met zich mee kan brengen. Het is de duivel die de mensen ertoe aanzet, wat ook een reden te meer is om er verre van te blijven. Deze schept er behagen in dat hij telkens twee mensen tegelijk ten val kan brengen. De engelen daarentegen moeten er niets van hebben:

Waer of in Vitas Patrum wel
georcond staet van eenen enghel
dat hi zine nese stopte als hi
quam eenen onkuuschen bi³⁵

De duivel zelf heeft geen materie, maar geeft deze zonde wel materie, als hij *incubi* op mensen afstuurt om vrouwen te onteren en te bevruchten – zodat zij duivelskinderen zouden kunnen baren.³⁶

³² J. Verdam ed., *Die Spieghel der Sonden. I. De berijmde tekst naar het Munstersche handschrift* (Leiden 1900) 6-28; zie ook Bange, *Moraliteyt*, 232-233.

³³ Ibidem, 26.

³⁴ Het betreft hier meest verwijzingen naar Bijbelpassages, maar ook de kerkvaders en enkele klassieke auteurs worden genoemd: Seneca, Cicero en Ovidius. Dit bronnengebruik is stereotiep te noemen.

³⁵ Waar in de Vitas Patrum / wordt gesproken over een engel / die zijn neus dichtstopte / als hij een onkuis persoon tegenkwam; Verdam, *Die Spieghel der Sonden*, 8.

Onkuisheid betekent bovendien minachting van God, de naasten en zichzelf. Vooral de vrouw moet het ontgelden. Zij is een strik van de duivel, haar mond is een diepe put, zij kent God niet. Aan het eind van dit hoofdstuk geeft de schrijver het voorbeeld van de oude mannen die door begeerte gedreven de kuise Suzanna probeerden te verleiden. Zij was in feite het slachtoffer, maar haar schoonheid was er de schuld van dat de mannen tot ontucht werden aangezet.³⁷ Nadat hij de verschillende dochters heeft opgesomd – die ik hier niet verder zal noemen omdat, zoals gezegd, dezelfde bij Jan de Weert voorkomen – worden acht gelegenheden genoemd die aanleiding kunnen geven tot luxuria. Hier is geen sprake van engelen of duivels, maar van alledaagse situaties. Ledigheid is het begin van alle kwaad en ook de eerste *occusoen* [gelegenheid, verontschuldiging of aanleiding] die wordt genoemd. Gulzigheid kan ook onkuisheid tot gevolg hebben zoals aan het begin werd vermeld. Koppelaarsters hebben ook meestal geen fatsoenlijke bedoelingen: zij zijn er alleen op uit hun eigen beurs te spekken. En denk maar aan de duivel die Eva verleidde, zegt de schrijver: de slang had een vrouwengezicht!³⁸ Slechte voorbeelden doen slecht volgen en alleen al het kijken naar mooie vrouwen kan allerlei kwalijke gevolgen hebben. Tenslotte wordt er uitgebreid stilgestaan bij kletsen en dansen; dat zijn zondige bezigheden die tot veel erger kunnen leiden.

In de *Tafel vanden kersten ghelove* van de dominicaan Dirc van Delft (ca. 1365-na 1404) – die in dienst was van de Hollandse graaf Albrecht van Beieren – komen we andersoortige dochters van de onkuisheid tegen.³⁹ Deze *Tafel* is een omvangrijk prozatraktaat, dat we ook wel als *summa* zouden kunnen karakteriseren omdat naast hoofdstukken die de lezers mores willen leren,

³⁶ Tijdens de grote heksenjacht in West-Europa in de zestiende en zeventiende eeuw werden heksen vaak beschuldigd van omgang met deze *incubi*. Deze mannelijke duivels kregen hun zaad van *succubi*, vrouwelijke duivels die dit sperma bij mannen hadden gehaald. Een tamelijk zieke fantasie, zouden wij nu zeggen, maar voor fanatieke heksenjagers was dit een vaststaand feit.

³⁷ Verdam, *Die Spiegel der Sonden*, 11; *Dan.* 13:1 e.v.

³⁸ In de twaalfde eeuw komen we dit voor het eerst tegen in de iconografie, onder invloed van de theoloog Petrus Comestor (ca. 1100-1187): de slang benaderde de vrouw omdat hij bang was voor de man. Hij koos een vrouwengezicht om Eva als vrouw beter te kunnen verleiden.

³⁹ L.M. Fr. Daniëls O.P. ed., *Meester Dirc van Delft O.P. Tafel vanden Kersten Ghelove*, tekstuittgaven van *Ons Geestelijk Erf* 4-7 (Nijmegen en Utrecht 1938-39).

ook uitvoerige gedeelten voorkomen die christelijke wetenswaardigheden presenteren, en die meer catechetisch van aard zijn. De auteur was een geleerde clericus, hetgeen onder andere blijkt uit zijn bronnengebruik. Het eerste boek van zijn traktaat noemde hij *Winterstuc*, het tweede deel *Somerstuc*. Beide boeken bevatten allereerst een kennisgedeelte, gevolgd door een meer moralistisch getint deel.

In het *Winterstuc*, komen onder andere de zeven hoofdzonden aan de orde.⁴⁰ Onkuisheid noemt hij als laatste. Voor Dirc zijn haar verschillende dochters niet allerlei soorten onkuisde handelingen, maar de gevolgen van luxuria op het geestelijk vlak, gemoedstoestanden. Door onkuisheid wordt de rede omvergeworpen, denkt men niet meer aan de dood, wordt men wankelmoedig, heeft men (een teveel aan) eigenliefde, stort men zich in de afgrond, haat men God, houdt men teveel van het ondermaanse, heeft men last van ongeoorloofde begeerte en tenslotte – het allerergste – wanhoopt men aan het bestaan van het hiernamaals. Deze ‘geestelijke dochters’ van Dirc komen grotendeels overeen met de dochters die Gregorius de Grote noemt in zijn *Moralia*.⁴¹ In deze dochters herkennen we minachting van God, de naaste en zichzelf, waar ook in de *Spiegel der Sonden* aan werd gerefereerd, met dit verschil dat Dirc niet op concrete daden wijst.

Uit het bovenstaande zou wellicht de conclusie getrokken kunnen worden dat deze literatuur pessimistisch, somber en zwartgallig is. Dat is niet het geval. Met name in exempelen zien we een andere kant van de zaak.⁴² De korte verhaaltjes hebben vaak een komische noot, al blijft de ondertoon ernstig. De drie hier besproken teksten maken gebruik van – soms komische – exempelen, maar helaas niet bij de behandeling van de luxuria. Daarom twee voorbeelden uit het – ook tot het moralistisch discours

⁴⁰ Zie ook Bange, *Moraliteyt*, 202-204.

⁴¹ Hoofdstuk 25 van het *Winterstuc* (178-179); hij noemt ze ook alle in het Latijn: *subversio rationis, inconsideratio mortis, inconstantia, amor sui, precipitatio, odium Dei, appetitus huius seculi, illicita concupiscentia, desperatio futuri seculi*; zie ook Bange, *Moraliteyt*, 129. Bij Gregorius staat: *De luxuria, caecitas mentis, inconsideratio, inconstantia, praecipitatio, amor sui, odium Dei, affectus praesentis saeculi, horror autem vel desperatio futuri generantur* (621), zie noot 3.

⁴² Een exempel is ‘een kort verhaal dat voor waar doorgaat en bedoeld is om opgenomen te worden in een verhoog om het gehoor te overtuigen door middel van een heilzame les’; C. Bremond, J. LeGoff, en J.-C. Schmitt, *L'exemplum. Typologie des sources du Moyen Age occidental* 40 (Turnhout 1982) 37-38.

behorende – leerdicht *Der Minnen Loep* van Dirc Potter (ca. 1370-1428), secretaris aan het Hollandse hof. Hij was achtereenvolgens in dienst van Albrecht van Beieren, Willem VI en Jacoba van Beieren. In dit gedicht worden in vier boeken allerlei soorten liefde bezongen: dwaze liefde, goede liefde, ongeoorloofde liefde en huwelijksliefde. En steeds komt ook de seksualiteit – al dan niet expliciet – aan de orde. De zeven hoofdzonden worden niet behandeld, maar onkuisheid speelt op diverse plaatsen een rol. De twee exempelen die hier als illustratie worden gegeven staan beide in boek IV, over de huwelijksliefde. Het thema is echtelijke ontrouw. Ik heb deze exempelen gekozen omdat ze realistisch zijn en ook komisch en omdat ze goed laten zien dat met name lekenauteurs de strenge theorie wisten te nuanceren met praktijkverhalen. Dat blijkt hier bijvoorbeeld uit het feit dat Dirc geen oordeel uitspreekt over daders en slachtoffers.

Het eerste exempel gaat over een ontrouwe echtgenoot, die een verhouding heeft met het dienstmeisje.⁴³ Zijn vrouw heeft dit ontdekt en op een nacht gaat zij zelf slapen in het bed van het meisje. En juist deze nacht heeft haar man zijn liefje ‘geleend’ aan een vriend, en deze komt haar nu op haar kamer bezoeken. ‘Dit gebeurde kortgeleden’, aldus Dirc, ‘het is waar gebeurd en ik zou de namen van de betrokkenen wel hebben genoemd, ware het niet dat zij nogal bekend zijn...’. De vrouw werd de dupe van haar eigen list, maar anderzijds was haar man toch degene die overspel pleegde en wiens moraal te wensen overliet. Dirc gaat daar niet nader op in. Het lijkt erop dat we wat leedvermaak tussen de regels door kunnen lezen, want de vrouw kon haar man niet op heterdaad betrappen. Anderzijds kunnen we ons ‘het vervolg’ betrekkelijk moeiteloos voorstellen: de man die de vrouw van zijn vriend in het bed van de dienstbode aantrof zal toch wel vreemd hebben opgekeken! De moraal is uiteraard wel dat de man voor zijn overspel gestraft moet worden, maar in dit geval gaat dat duidelijk ten koste van zijn vrouw: zij wordt het slachtoffer terwijl haar man toch de overtreder was. Dirc spreekt niet over een confrontatie tussen de echtelieden. Misschien wil hij hier alleen maar een komisch verhaal vertellen.

Het tweede, eveneens nogal komische, exempel gaat over vrouwelijke ontrouw. Het heeft een slot dat voor tweeërlei uitleg vatbaar is. Het betreft een ‘Romeins’ verhaal en staat ook in boek IV. Een man verdenkt zijn vrouw van overspel. Hij verlangt van haar een eed van trouw, met haar

⁴³ P. Leendertz ed., *Der Minnen Loep van Dirc Potter* (Leiden 1845) IV. 121-123; zie ook Bange, *Moraliteyt*, 129.

hand in de zogenaamde *Bocca della Verità*. Dirc introduceert deze ‘mond’ als volgt bij zijn lezers:

Te Rome in die stat heb ic ghesien
Enen groten ronden steen
Ende was na enen hoeft ghemaect
Mond en tanden scharp ghehaect
Hadde die steen, suldi weten,
Ende is die steen des tuuchs geheten...
Swoer hi dan enen quaden eet
Die steen die hant te mael off beet.⁴⁴

Omdat zijn vrouw inderdaad een buitenechtelijke relatie heeft, is zij doodsbang. Hoe kan zij zweren dat ze een trouwe echtgenote is? Dan loopt ze het risico dat haar hand afgebeten zal worden. Haar minnaar is echter uiterst inventief. Hij verkleedt zich als een nar en juist voordat ze haar hand in de stenen mond zal steken komt hij naar voren uit de menigte van, ongetwijfeld sensatiebeluste, toeschouwers en neemt haar in zijn armen. Nu kan ze eerlijk(?) zweren dat ze nooit iemand anders heeft omhelsd dan haar man en die dwaas van zo-even. De vrouw krijgt dus niet haar verdiende loon voor haar overspel, zoals verwacht zou mogen worden, maar ze kan doorgaan met het bedriegen van haar echtgenoot vanwege de sluwheid van haar minnaar. Of misschien kreeg ze toch wel berouw na deze enge ervaring? Dirc vertelt ons niet hoe een en ander afloopt. In beide exempelen overheerst de komische noot en toont de auteur nauwelijks verontwaardiging over het overspel. Misschien wil hij liever de lachers op zijn hand krijgen. Er is weliswaar sprake van een evidente moraal, maar deze wordt lichtvoetig gepresenteerd, wellicht om haar wat beter verteerbaar te maken.

Juist ook deze exempelen laten de ambivalente houding van de schrijvers ten aanzien van de seksuele moraal zien. Enerzijds wordt in niet mis te verstane bewoordingen duidelijk gemaakt hoe verwerpelijk onkuisheid is, met name omdat men de controle over zichzelf verliest: het lichaam hoort immers ondergeschikt te zijn aan de geest. Anderzijds lijkt het erop dat met name in de verschillende komische vertellingen de

⁴⁴ In de stad Rome heb ik gezien / een grote ronde steen / gemaakt in de vorm van een hoofd / een scherpe mond en tanden / had die steen moet u weten / hij wordt steen der getuigenis genoemd ... / als iemand een kwade eed zwoer / beet die steen de hand meteen af, *Der Minnen Loep* IV, 240-41; zie ook Bange, *Moraliteyt*, 129.

buitenechtelijke relaties tussen man en vrouw enigszins vergoelijkt worden, of tenminste onderwerp van spot zijn. In de werkelijkheid is de geest immers betrekkelijk gewillig, maar blijft het vlees de zwakke schakel.

Conclusie

Het bovenstaande laat duidelijk zien hoe de auteurs meenden hun publiek op de gevaren van onkuisheid – voor lichaam en ziel – te moeten wijzen. Daarbij loopt er geen scheidslijn tussen lekenauteurs en geestelijke schrijvers: van de twee genoemde dominicanen is de één vooral praktijkgericht, terwijl de ander de geestelijke kant van de zaak belicht. Overigens moeten we ons deze scheidslijn niet al te definitief voorstellen: ook onkuisheid ‘metterdaad’ is vanzelfsprekend schadelijk voor de ziel. Wellicht is de schade zelfs nog groter, omdat ook anderen in de zonde worden meegesleurd. ‘Geestelijke onkuisheid’ schaadt slechts één persoon, wat duidelijk blijkt uit de dochterzonden die Dirc van Delft noemt; daarvan hoeft een ander geen kwalijke gevolgen te ondervinden.

Eveneens zal duidelijk zijn, dat men seksualiteit – een begrip dat als zodanig in deze tijd nog niet bestaat – in de zin van begeerten en handelingen die de geslachtsorganen betreffen, uiterst gevaarlijk vond.⁴⁵ Binnen het huwelijk, als man en vrouw samenkomen om kinderen te verwekken, is zij in het gunstigste geval neutraal. In alle andere situaties is er sprake van doodzonden, of tenminste dagelijkse zonden.⁴⁶ De schrijvers wier teksten tot het moralistisch discours behoren willen hun lezers of toehoorders letterlijk mores leren. Daarom hoefden zij hun publiek geen ingewikkelde theologische kwesties voor te leggen, maar was het zaak hen duidelijk te maken hoe zij in hun dagelijkse leven met God, zichzelf en elkaar moeten omgaan; hoe zij een goed christelijk leven moeten leiden, zodat ze mogen hopen – zeker weten kan men dit immers nooit – op een plaatsje in de hemel. Kennis van het kwaad is daarbij een vereiste, om het des te beter te kunnen vermijden. De moralisten waren oprecht bezorgd om het zieleheil van hun lezerspubliek, daarom maakten zij met behulp van het eeuwenoude schema de verschillende zonden – in dit geval luxuria met haar

⁴⁵ Dat was uiteraard niet alleen in het moralistisch discours het geval.

⁴⁶ Deze zonden worden niet zo genoemd omdat ze dagelijks voorkomen, maar omdat ze minder erg zijn dan doodzonden. Wanneer zij – per ongeluk of expres – niet gebiecht worden hoeven ze niet *per se* de dood van de ziel tot gevolg te hebben.

dochter – concreet herkenbaar voor hun lezers. De lezers hoefden volgens hen niet te weten hoe het precies zat met de ‘seksuele zondeval’, zolang ze hun begeerten en verlangens maar onderdrukten, en alleen binnen het huwelijk gemeenschap hadden met het oogmerk nageslacht te verwekken. Een zondig leven hier zou immers niet ongestraft blijven in het hiernamaals. In sommige exempelen wordt deze strenge toon overigens losgelaten en lijken de auteurs meer op vermaak dan op lering uit te zijn. Niettemin keuren zij luxuria met al haar dochters nooit goed, want:

Luxurie hout den mensche mede
in vele groter keytivicheden⁴⁷

⁴⁷ Luxuria houdt de mens ook / gevangen in grote slechtheid. Verdam, *Die Spieghel der Sonden*, 11.